

Середньовіччя та ранньомодерна доба в історії України

Ю. М. Михайлюк

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В ЧЕРКАСЬКОМУ Й КАНІВСЬКОМУ ПОВІТАХ (СТАРОСТВАХ) У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

У структурі влади Великого князівства Литовського вагоме місце відводилося місцевим органам державного управління. Адже саме їм належало вирішення низки питань військового, судово-адміністративного, фінансово-господарського, а подекуди й дипломатичного характеру на підвідомчій території. У межах такої компетенції надзвичайно важливим функціональним обов'язком місцевої влади було підтримання громадського спокою та безпеки. Надто серйозно ця проблема стояла перед адміністрацією Черкаського й Канівського повітів (староств). Позаяк гостроти їй додавало порубіжне розташування названих територіально-адміністративних одиниць, а також пролягання через цей край міжнародних дипломатичних та торговельних шляхів. Ці чинники притягували сюди любителів легкої наживи як з боку степу, так і з інших сусідніх регіонів.

В історіографії відомі спроби звернутися до висвітлення питання правоохоронної діяльності місцевої влади. Вони належать дослідникам кінця XIX – початку XX ст., зокрема М. Любавському [1], М. Довнар-Запольському [2], П. Клепатському [3]. Втім, у їх працях проблема розглядається у широкому територіальному вимірі (у загальнодержавному, загальноукраїнському та в межах загалом Київської землі). Натомість її дослідження конкретно на прикладі Черкаського й Канівського повітів (староств) допоки не здійснювалося.

Передусім слід зазначити, що провідна роль у цій справі належала, безумовно, старостам. Тому не випадково, згідно з традиційними королівськими настановами, в їхній обов'язок входило «людей наших остерігати і від кривд боронити» [4, 132]. Саме з цією метою вони запроваджували нагляд за воротами замку і острогу [4, 81, 95], сприяючи посиленню контролю над притоком і відтоком прийдшлих людей. Потрапити до міста або ж виїхати з нього можна було лише з дозволу старости, що позбавляло чужинців можливості залишитися непоміченими. Іноді навіть визначався певний час, протягом якого можна було потрапити до міста чи покинути його [5, 10]. Ці та інші заходи, безперечно, сприяли як попередженню злочинів, так і виявленню зловмисників.

Адміністративний апарат на чолі зі старостою являв собою силову структуру, що виконувала поліцейний нагляд, вела слідчі дії у випадку скоєння злочинів і карала винних. У розрізі таких функцій велику вагу мало врегулювання козацького питання. Адже в пошуках «козацького хліба» ватаги свавільних людей доволі часто здій-

снювали напади на купецькі каравани та дипломатичні місії. Такі вчинки, як правило, мали негативні політичні наслідки, оскільки псували відносини ВКЛ з Ханатом. Окрім того, саме такі факти слугували виправданням, з боку офіційного Бахчисараю татарських набігів [6, 21 – 23, 61 – 62]. Інколи навіть королівські послі через небезпеку козацького нападу змушені були прямувати до Орди обхідними шляхами [7, 114]. З огляду на це, проблема контролю над діяльністю козацтва в порубіжних землях, запобігання й припинення їхніх авантюричних акцій набула великого резонансу на високому державному рівні. Вирішувати її мала була прикордонна адміністрація, насамперед черкаські й канівські старости.

Вони мали наглядати за козаками й усіляко утримувати їх від несанкціонованих дій передовсім стосовно татар [5, 32; 8, 6]. Із метою посилення підконтрольності козацької маси, уряд 1541 р. запровадив запис до реєстру всіх порубіжних козаків. Цей процес, як і поведінку вписаного до реєстру козацтва, мали прискіпливо пильнувати старости. Передбачалося, що вихід козаків на степові промисли мав відбуватися з дозволу місцевого урядовця. За повернення уходників, староста повинен був проконтролювати «добитки», щоб установити законність їх отримання. Якщо ж встановлювалося, що здобич отримана шляхом порушення державних заборон, зокрема внаслідок походів на татар, то на зловмисників накладався арешт із покаранням «на місці» або ж вони відправлялися до литовського князя [7, 108 – 109; 9, 295 – 297; 10, 5 – 6]. Невідомо, чи дійсно такий реєстр було створено, але, з огляду на ряд причин та обставин, реально втілити в життя цей намір було надзвичайно важко, на чому наголошував свого часу М. Грушевський [7, 109 – 110].

Окрім того, у старост було вдосталь інших турбот, пов'язаних із угамуванням козацької стихії. Так, якщо хтось порушував заборону завдавати шкоди татарам, місцеві урядовці вели пошук винуватців, притягали їх до відповідальності за скоєне, а також сприяли поверненню награбованого майна. На це вони мали чіткі вказівки верховного правителя, щоб тих козаків «мели mocno за горла имати и карати велели, або их до нас отсылали». Зокрема, так вимагав діяти Сигізмунд I, звертаючись 1541 р. до черкаського старости А. Пронського із розпорядженням всілякими засобами утримувати черкаських козаків від нападів на татар [5, 32].

Джерела містять певні відомості, що ілюструють діяльність представників місцевої влади у розрізі таких розпоряджень. Так, черкаський намісник С. Полозович, ймовірно за вказівкою литовського князя, в 1503 р. учинив «трус» серед черкаських козаків і віднайшов награбовані в татарського купця Охмата речі [11, 1]. У 1504 р., відповідаючи на скаргу хана, в якій йшлося про пограбування кримських послів і купців козаками, литовський князь Олександр дав розпорядження черкаському наміснику В. Дашковичу відшукати награбо-

ване й покарати винуватців. Останній зумів віднайти викрадений купецький товар, а зловмисників «тыхъ людей многихъ поймавши, шыєю казнилиъ». Задля цього довелося вдатися навіть до кінного переслідування ватаги грабіжників [12, 92 – 93, 96]. В іншому випадку середини XVI ст. староста Я. Хрщонович спіймав московських козаків, котрі вчинили напад на литовських і татарських послів. Їх було приведено до Черкас і скарано на смерть у присутності постраждалих [6, 49]. Слід зауважити, що за наявності пом'якшувальних обставин правопорушників, які вчинили такі самі злочини, кидали до в'язниці [12, 96; 13, 141].

Прискіпливий аналіз схожих фактів наводить на думку, що таке вправне виконання старостами своїх обов'язків, жорстоке покарання зловмисників є здебільшого не чим іншим, як показовим процесом, мета якого – потвердити доброзичливе ставлення литовських владних кіл до сусідньої держави. Це засвідчує і той факт, що в останніх двох випадках місцеві адміністратори діяли за наказом вищої влади, котра реагувала на конкретні скарги кримського хана. Та й відбувалось таке лише в умовах мирних відносин між обома сторонами. Інколи старости, не чекаючи вказівки згори, вдавалися до самостійного вирішення спірних питань. Так, відомо, що О. Дашкович вів переписку з кримським ханом щодо нападу черкаських козаків на татарських купців [14, 174 – 175].

Щоб запобігти пограмам купецьких караванів і дипломатичних місій із Криму та Туреччини литовський уряд удавався й до інших заходів. Зокрема, татарам пропонували при перетині кордону заздалегідь давати звістку про це черкаському старості. Король радив ханові, щоб купці «дорогами новыми незвычайными не ходили, а шли бы с куплями своими дорогами стародавними, яко и первой бывало, и коли они до паньства его милости пойдуть и на Товани будутъ, они бы нехай уперед до воеводы и старосты его милости черкаского и каневского, водлуг давного обычаю, посылали и себе им знати давали...» [6, 27]. А отже, місцевий урядовець мав направити назустріч іноземцям охорону, котра мала супроводжувати їх через «зону ризику» до ВКЛ чи кордонів Московської держави. Щоправда, татарські й турецькі купці не завжди охоче йшли не це, оскільки тоді вони зобов'язані були платити мито. Тому торговці намагались таємно, манівцями, оминаючи Черкаси й Канів, рухатися до місця призначення. І, як наслідок, часто ставали об'єктом наживи для козацтва [4, 82 – 83, 96; 6, 25 – 28]. Присутність старостівського супроводу теж не завжди гарантувала безпеку просування через степи. Так, на початку 1550-х рр. для супроводу турецького купця, який повертався з Москви, черкаський староста Д. Сангушко виділив охорону. Та це не завадило козакам напасти на купецьку валку й відібрати весь товар [6, 77 – 78].

Пересування московських торговців та дипломатичних представництв було таким же небезпечним, тому московський володар неодноразово звертався до великого князя литовського з проханням забезпечити охороною його «людей». Наприклад, у 1495 р. було подано щонайменше три прохання дозволити московським посланцям рухатися шляхом від Брянська до Києва, далі через Канів і Черкаси до Таванської переправи на Дніпрі, а також надати їм варту для супроводу [8, 174, 179, 220]. З огляду на це, великий князь литовський давав відповідні розпорядження урядовцям Київщини [8, 178, 181–182]. Черкаські намісники й старости були зобов'язані перейняти естафету супроводу таких місій у Черкасах і опікуватися їхньою безпекою на шляху до Тавані [8, 178 – 179]. Зазвичай, таким же способом здійснювався зворотний рух. Хоча періодично московські послы (так

само як і татарські) нехтували домовленостями й оминали визначений шлях [4, 96; 8, 246]. Скажімо, у 1498 р. московський посол Михайло Плещеев, повертаючись із Криму з дозволом проїздити визначеним маршрутом через територію ВКЛ, самовільно оминув Черкаси, Канів і Київ. Не повідомивши литовських урядовців, він «поехалъ полемъ и многихъ людей и татаръ съ собою взялъ», котрі супроводили його до Путивля, а самі подалися пустошити литовські порубіжні володіння [8, 246]. Уникнення сплати митних зборів, провокування татарських набігів і козацьких нападів на дипломатів і купців зумовлювали цілком виправдані претензії литовської влади до московської сторони.

Спроби державної влади домогтися від козаків дотримання правопорядку, не допускати їхніх «зачепок» іноземних гостей давали слабкі результати. Через брак сил і можливостей, значну кількість козацьких ватаг, широкий географічний діапазон їх діяльності старостівська адміністрація не мала змоги повною мірою вирішити цю проблему. Свою роль відіграв тут і суб'єктивний фактор. Старости не завжди відповідально ставилися до виконання своїх обов'язків попереджати і припиняти несанкціонований козацький «промисел» через власні інтереси. Адже певна частина здобичі з нього, зазвичай, потрапляла їм до рук і це було відомо князю. У листі до А. Пронського Сигізмунд I, різко критикуючи пасивність черкаського старости в такій справі, чітко вказував на причину цього: «вы для своего пожитку дозволили есте казакомъ на влусы татарские наеждчати и шкоды имъ чынити, а тыми их добытки на пол с ними делите» [5, 32].

Окрім того, повітова адміністрація зобов'язана була слідкувати за дотриманням майнового права місцевих мешканців. Недоторканість майнової власності населення ВКЛ була закріплена гарантіями верховної державної влади. В Уставній грамоті жителям Київської землі 1507 р. чітко визначалася заборона зазіхати на приватну власність: «Въ церковнии люди, въ князский и въ панский и въ боярский, и въ земли, и во вси доходы и в приходы не вступатися ..., ни имень ни отнимати» [15, 33]. Ті ж вимоги містилися в грамоті 1529 р., де на додаток наголошувалося: «А отчинъ и выслуг не отнимати» [15, 208]. Цими документами повинна була керуватися місцева влада, відстоюючи приватні майнові права мешканців Черкаського й Канівського повітів (староств).

Прерогативою старост також був контроль за дотриманням права населення володіти належною їм нерухомістю. Відомо, що як окремі особи, так і міські громади в цілому, а також церкви й монастирі мали привілеї на експлуатацію та отримання прибутків від володіння промисловими угіддями (уходами), корчмами тощо. Місцеві урядовці не мали права самі порушувати такі привілеї й не повинні були допускати зазіхань на них з боку інших [18, 74 – 75]. Щоб уникнути непорозумінь у сфері землекористування, черкаські й канівські намісники й старости надавали користувачам спеціальні грамоти. Зокрема, такі грамоти, де визначалися межі землеволодінь на теренах повітів Південної Київщини й встановлювалися заборони черкаським міщанам і козакам захоплювати угіддя, отримувач Києво-Пустинський Микільський монастир від О. Дашковича (1527 р.) [17, 1 – 2], О. Горностая (1544 р.) [18, 1 – 2 зв.], Й. Халецького (1555 р.) [19, 51 – 52].

Однак такі заходи не завжди сприяли вирішенню проблеми. Характерною щодо цього є справа зазіхань на землі тієї ж таки Київської Микільської обителі. Явно, що, вказана вище, грамота О. Дашковича не забезпечила недоторканості монастирських володінь. Не сподіваючись на вирішення цієї проблеми силами місцевої влади, ігумен і старці монастиря у 1528 р. били чолом до короля Сигізмунда I зі скаргою, що «черкасцы и козаки

черкаськіє» проникали у належні їм уходи, боброві гони та рибальські угіддя. Глава держави направив до черкаського старости грамоту, в якій заборонив черкаським промишляти у значених землях [15, 188; 20, 165–166]. Та це не вплинуло на перебіг подій. Більше того, замішаним у цьому конфлікті, як виявилось, був сам О. Дашкович, котрий, за свідченням ченців, «озера, затони і боброві гони у нихъ поотнималь» на землях, що тяжіли до селища Клемятин [21, 44; 22, 1–2; 23, 114–115]. Король після чергової скарги з монастиря в 1531 р. надіслав нову грамоту з категоричним наказом старості припинити свавілля [24, 601]. Очевидно, й це не вирішило проблеми, оскільки 1532 р. О. Дашкович отримав ще один лист «съ запрещением вступать ему въ урочища Климятинские» [15, 219; 24, 165]. Однак і після цього конфлікт не вичерпався. У 1544 р. черкаський і канівський староста О. Горностаї, реагуючи на наступну скаргу ігумена Київського Пустинно-Микільського монастиря, видав новий документ. У ньому монахам надавалося право володіти «урочищами и уходами по Днепру, с бобровыми гонами и рыбною ловлею», визначалися межі монастирських земель і наголошувалося на забороні черкаським боярам, міщанам і козакам вести там промисел [18, 1–2зв.]. Такі ж зловживання стосовно маєтних володінь того ж таки монастиря мали місце не лише з боку черкаських і канівських старост, а й київського воеводи [25, 1–2; 26, 1–2].

Інкли старости намагалися накласти адміністративну зверхність на розташовані в межах повіту маєтності. Так, із початку 30-х рр. XVI ст. селище Яцькове (Тясмино) належало Яцьку Тимкевичу, але згодом спустіло. Цим скористався черкаський староста (ймовірно, А. Пронський), щоб підпорядкувати селище замковій адміністрації. Щоправда у цю справу втрутився король, розпорядившись 1544 р. повернути незаконно захоплену власність її господареві [27, 342]. Зловживання місцевої адміністрації спостерігалися також і в експлуатації придніпровських угодів, що перебували в користуванні черкаських міщан.

Таким чином, дотримання правопорядку на теренах Черкаського й Канівського повітів (староств) було компетенцією насамперед місцевих урядовців. Складність цієї справи полягала в тому, що старости мали перейматися безпекою не лише мешканців повіту, а й іноземців, передусім послів та купців. Проте, й самі старости не завжди були взірцем доброчесності, що засвідчують їхні зазіхання на чужі маєтності, причетність до нападів на татарські та турецькі торгові каравани, дипломатичні місії тощо.

1. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892.
2. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
3. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1: Литовский период. – Одесса, 1912.
4. Архив ЮЗР. – К., 1867. – Ч. 7. – Т. 1.
5. Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
6. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского. / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1843. – Т. 1.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7.
8. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – Т. 35. – СПб., 1848.
9. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. IV. – Lwow, 1890.
10. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI віку. Додатки. – К., 1907.
11. Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч. 3. – Т. 1.

12. Lietuvos Metrika (Дані – LM). – Knyga Nr 6 (1494–1506). – Vilnius, 2007.
13. LM. – Knyga Nr 25 (1387–1546). – Vilnius, 1998.
14. LM. – Knyga Nr 15 (1528–1538). – Vilnius, 2002.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – СПб., 1848.
16. Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 662.
18. ЦДАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1.
19. ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
20. Архив ЮЗР. – К., 1905. – Ч. 8. – Т. 4.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1.
22. ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 12.
23. Мариновский Ю.Ю. 3 історії села Жовніне в XVI–XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1987. – № 7.
24. Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1879. – Вып. 3.
25. ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 14.
26. ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 16.

С. А. Кісіль

ГРЕКО-СЛОВ'ЯНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ТРАДИЦІЯ ТА ВИКЛИКИ НОВОГО ЧАСУ

Всесвітня історія доводить полісистемність цивілізацій, їх традицій, відкриваючи можливість засвоєння їх неоднозначного досвіду. «Справжня історія учить виживати» – підкреслював М. Чмихов [1], вказуючи на віру і мову предків як обереги. Закон спасіння через історію греко-православної слов'янської традиції, духовні виклики сучасності шукав непересічний філософ С. Кримський. Гідно представляючи коріння, потенціал модерної української культури згадані автори залишили комплекс проблем планетарного прогресу, людинознавства. Продуктивний матеріал для розгляду актуальних і складних дискурсів дають синкретичні культури, перехідні епохи. Своєрідним тестом для істориків, гуманітаріїв не випадково залишається історична природа Стародавньої Греції, її культура, античні ремінісценції нового часу на терені Східної і Західної Європи.

Антична Греція за динамікою історичного життя не випадково передала нам в якості інтелектуальної естафети умови, шляхи культурного виживання, цивілізаційного сходження. Класична культура Еллади залишається зрозумілою скоріше за своїми зовнішніми характеристиками, ніж за своєю внутрішньою сутністю. Тільки знання її історичної природи, характерних рис як стадійних, так і світоглядних розкриває особливий зміст культурних досягнень, дозволяючи переглянути оцінки епохи першовитоків, відкриттів в царині не тільки матеріальній, суспільній, але й духовній. У силу різних причин історичний досвід пізнання світу, співіснування макро і мікро Природи дійшов до нас в першу чергу у формі міфологічно-символічної пам'яті.

Маємо особливу за формою та змістом культурну естафету. За умовною її алегоричністю розкривається символічна багатозначність осьових закономірностей, матричних кодів життя. Завдяки їм розуміємо, чому на батьківщині Геродота історія перекладалася як природа. Звідси прагнення розплутати спіралі різних традицій, особливих виборів, зокрема сил, які дають або стримують свободу людини [2, 110]. Територіально й історично Еллада проросла на перетині культур Сходу, Свразії та Егеїди. Катастрофічність виживання, терпіння, протести людини врешті породили Слово. Історичний